

## 1., Explain the appropriateness of the title of the drama Svapnavāsavadattam of Bhāsa in making reference to the incidents of the drama.

महाकविना भासेन विरचितं स्वप्नवासवदत्तम् नाटकम् संस्कृतनाट्यसाहित्यस्य एकं अमूल्यसम्पदम्। लोकसमाजे प्रचलिता वासवदत्तादयनयोः विच्छिन्ना काहिनी नाट्यकारेण एकसूत्रेण ग्रथिता। तस्मात् नाटकस्य कापि वा अप्रासङ्गिक-घटना न अबालुता अर्थहीना वा। विशेषतः नाटकस्य पञ्चमाङ्के वर्णितं स्वप्नवृत्तान्तं गतीरनाटकीयतापर्यमप्युत्तमम्। अनेन नाटकस्य नामकरणं तथा काहिन्याः सूत्रपरिणतिः सम्भवति।

वासवदत्ताप्रणयमग्नस्य उदयनस्य राज्यं शरणा आरुनिना अधिकृतम्। वासवदत्तायाः विलासितायां मग्न-राज्यः उदयनस्य राज्योद्धारविषये कापि चेष्टा नासीत्। अतः विच्छेदेन मन्त्रिणा यौगन्धरायनेन राज्योद्धाराय निपुणा परिकल्पना कृता। यौगन्धरायणस्य परिकल्पना एवमासीत् मगधराजकुमार्याः पद्मावत्या सह उदयनस्य विवाहेन मगधराज्येन सह उदयनस्य मैत्री स्थापनम्। तस्मात् यौगन्धरायणं पुष्पकवृद्धकादिभिः भविष्यद्वाणी कारयति यं पद्मावती उदयनस्य भावीमहिषी भविष्यति इति। किञ्च जीवितायां वासवदत्तायां उदयनस्य द्वितीयविवाहम् असम्भवम्। ततः यौगन्धरायनेन वासवदत्ता सह एका अपरा परिकल्पना कृता। उदयनस्य अनुपस्थित्यवसरे लावानकस्य आश्रयस्थले तेन अग्निसंयोगं कृतम्। तं सह राज्ये एवं रटयति यं-अग्निदाहेन वासवदत्तायाः मृत्युः अभवत्। पुनः तं रक्षणाय गतस्य यौगन्धरायणस्यपि मृत्युः अभवत्। अतः परिव्राजकस्य छद्मवेशेन यौगन्धरायणः स्वामीपरित्यक्ता भगिनीरूपेण वासवदत्तां उपस्थाप्य पद्मावत्याः समीपे तां न्यासरूपेण स्थापनम् अकरोत्।

घटनक्रमेण पद्मावत्या सह उदयनस्य विवाहः सम्पन्नमभवत्। किञ्च उदयनस्य मनसः वासवदत्तास्मृतिः न विलुप्ता। परञ्च वासवदत्तां प्रति तस्य प्रगाढमनुरागं विदुषकेण सह कथोपकथनेन प्रस्फुटितम्। पद्मावत्यापि एवं परिञ्ज्यातम्।

फलतः पद्मावत्याः शिरवेदनया नाटकस्य पञ्चमाङ्कः प्रारम्भः भवति। एतद् ज्ञात्वा पद्मावत्या सह साक्षात्काराय उदयनः समुद्रगृहम् अगच्छत्। तत्र गत्वा पद्मावत्याः निमित्तं शय्यायां अपेक्षमानः उदयनः विदुषकस्य कथा श्रुत्वा निद्राभिभूतमभवत्। विदुषकः राज्ञे गत्रवस्थाय अगच्छत्।

अन्यत्र पद्मावत्याः ईदृश्याः अवस्थायाः वार्तां श्रुत्वा तस्याः कुशलज्ञानार्थं वासवदत्ता समुद्रगृहं आगतवती। तत्र अस्पष्टदीपालोकेन शयितां पद्मावतीं ज्ञात्वा उदयनस्य पार्श्वे शयनवती वासवदत्ता। अस्मिन् समये निद्रितः उदयनः स्वप्नावेशेन हा प्रिये, हा प्रियशिष्ये, वासवदत्ते इति विलपति। विस्मिता वासवदत्ता शय्यां उत्थाय नेत्रसूत्रेण स्त्रीयप्राणनाथं दर्शयति- 'यावमुहूर्तकं स्थिन्वा दृष्टिं हृदयं तोषयामि।' कियं दन्तं तत्र स्थिन्वा कस्यचिद् वा दर्शनस्य आशङ्कया तं स्थानं त्यक्तवती। कारणस्य कस्यपि दर्शनेन यौगन्धरायणस्य परिकल्पना विफला भविष्यति। अस्मिन्नवसरे सा उदयेन सह अल्लाधिकं वार्तापि अकरोत्। गमनात् प्राक् उदयनः स्वप्नाविष्टेन वासवदत्तां आलिङ्गितुमिच्छति। ततः वासवदत्ता सावधानेन तं हस्तं शय्यायां स्थापनं कृत्वा सन्तर्पणेन तस्मात् बहिः आगच्छत् 'शय्यावलम्बितम् आर्यपुत्रस्य हस्तं शयनीये आरोप्य गमिष्यामि'

'स्वप्नवासवदत्तम्' नाटकस्य पञ्चमाङ्के वर्णितमिदं स्वप्नवृत्तान्तं विशेषतापर्यपूर्णम्। स्वप्नदर्शनात् हि नाटकस्य नामकरणं भवति 'स्वप्नवासवदत्तम्'। स्वप्नावस्थायामपि वासवदत्तां दृष्ट्वा उदयनस्य इयं धारणा

অভবং যৎ বাসবদত্তা জীবিতা। তস্মাৎ ষষ্ঠাঙ্কে বাসবদত্তায়াঃ তথা ব্রাহ্মণস্য যৌগন্ধরায়নস্য প্রকৃতপরিচয়ম্ উদ্ঘাটনে রাজা ন অধিকবিস্মিতঃ। অনেন নাট্যকারেণ উদয়নং এবমপি জ্ঞাপয়তি যৎ বাসবদত্তা স্বীয়চরিত্রং রক্ষিতং জীবতি-যতঃ রাজা বাসবদত্তায়াঃ প্রসাধনবর্জিতং মুখং দৃষ্টবান। অনেন বাসবদত্তায়াঃ পুনরাবির্ভাবং সম্মানজনকম্ অভবৎ। অতঃ দৃশ্যতে স্বপ্নবৃত্তান্তং নাটকস্য মিলনান্তকপরিণতেঃ বিশেষগুরুত্বপূর্ণম্ ন কেবলং নামকরণে।

## Discuss the importance of the role played by Yaugandharāyaṇa in the development of the drama Svapnavāsavadattam.

মহাকবিণা ভাসেন বিরচিতং স্বপ্নবাসবদত্তম্ নাটকম্ সংস্কৃতনাট্যসাহিত্যস্য একং অমূল্যসম্পদম্। লোকসমাজে প্রচলিতা বাসবদত্তাদয়নয়োঃ বিচ্ছিন্না কাহিনী নাট্যকারেণ একসূত্রেণ গ্রথিতা। তস্মাৎ নাটকস্য কাপি বা অপ্ৰাসঙ্গিক-ঘটনা ন অবান্তরা অর্থহীনা বা। যৌগন্ধরায়ণঃ আসীৎ বৎসরাজস্য উদয়নস্য বিশ্বস্তঃ তথা হিতৈষীপ্রধানমন্ত্রী। সঃ বিচক্ষণঃ কূটনীতিজ্ঞঃ, রাজনীতিজ্ঞঃ চ। বাসবদত্তাদয়নয়োঃ কথামূলে সর্বদা যৌগন্ধরায়ণস্য প্রভাবঃ দৃশ্যতে। যৌগন্ধরায়ণঃ স্বীয়প্রভোঃ বৎসরাজস্য উদয়নস্য হিতচিন্তায়াং সদা ব্যাপ্তঃ। উদয়নস্য শ্রীবৃদ্ধিঃ হি তস্য ধ্যানং জ্ঞানঞ্চ। তস্য মতে-'স্বামিভাগ্যানুগন্তারো বয়ম্'

বাসবদত্তাপ্রণয়মগ্নস্য উদয়নস্য রাজ্যং শত্রুণা আক্রমিতা অধিকৃতম্। বাসবদত্তায়াঃ বিলাসিতায়াং মগ্ন-রাজ্যঃ উদয়নস্য রাজ্যোদ্ধারবিষয়ে কাপি চেষ্টা নাসীৎ। অতঃ বিচক্ষণেন মন্ত্রিণা যৌগন্ধরায়নেন রাজ্যোদ্ধারায় নিপুণা পরিকল্পনা কৃত্য। যৌগন্ধরায়ণস্য পরিকল্পনা এবমাসীৎ মগধরাজকুমার্যাঃ পদ্মাবত্যা সহ উদয়নস্য বিবাহেন মগধরাজ্যেন সহ উদয়নস্য মৈত্রী স্থাপনম্। তস্মাৎ যৌগন্ধরায়ণ পুষ্পকভদ্রকাদিভিঃ ভবিষ্যদ্বাণী কারয়তি যৎ পদ্মাবতী উদয়নস্য ভাবীমহিষী ভবিষ্যতি ইতি। কিন্তু জীবিতায়াং বাসবদত্তায়াং উদয়নস্য দ্বিতীয়বিবাহম্ অসম্ভবম্। ততঃ যৌগন্ধরায়নেন বাসবদত্তায়া সহ একা অপরা পরিকল্পনা কৃত্য। উদয়নস্য অনুপস্থিত্যবসরে লাবানকস্য আশ্রয়স্থলে তেন অগ্নিসংযোগঃ কৃতম্। তৎ সহ রাজ্যে এবং রটয়তি যৎ-অগ্নিদাহেন বাসবদত্তায়াঃ মৃত্যুঃ অভবৎ। পুনঃ তৎ রক্ষণায় গতস্য যৌগন্ধরায়ণস্যপি মৃত্যুঃ অভবৎ। অতঃ পরিরাজকস্য ছদ্মবেশেন যৌগন্ধরায়নঃ স্বামীপরিভ্যক্তা ভগিনীরূপেণ বাসবদত্তাং উপস্থাপ্য পদ্মাবত্যাঃ সমীপে তাং ন্যাসরূপেণ স্থাপনম্ অকরোৎ। পতিমঙ্গলায় বাসবদত্তা সর্বেষু সম্মতা। অথচ যৌগন্ধরায়নেন পদ্মাবত্যাঃ সহ উদয়নস্য বিবাহস্য কথা বাসবদত্তায়াঃ সমীপে অপ্ৰকাশিতা। তস্য একমাত্রং ধ্যানমাসীৎ-কৌশলমাত্রং পরিপালয়ামি।

বিচক্ষণঃ মন্ত্রী যৌগন্ধরায়নঃ আসীৎ লোকাভিজ্ঞঃ। মনুষ্যাণাং প্রকৃতিঃ, -অদৃষ্টমাদিবিষয়েষু আসীৎ তস্য প্রগাঢ়-অভিজ্ঞতা। বাসবদত্তা যদা পদ্মাবত্যাঃ ভূত্যেঃ অপসারণস্য আশঙ্কা অকরোৎ, তদা যৌগন্ধরায়নেনোস্তম্— 'কালক্রমেণঃ জগতঃ পরিবর্তমানা চক্রার পণ্ডিরিব গচ্ছতি ভাগ্যপংক্তি'। পুনঃ পদ্মাবত্যাঃ হস্তয়োঃ বাসবদত্তাং সমর্পিত্য তেনোক্তম্—'শক্তা চরিত্রং রক্ষিতুং মে ভগিন্যাঃ'। সিদ্ধবাক্যে তস্য যথেষ্টং বিশ্বাসমাসীৎ-

"ন হি সিদ্ধবাক্যানুক্রম্য গচ্ছতি বিধিঃ সুপরীক্ষিতানি"।

'স্বপ্নবাসবদত্তম্' নাটক যৌগন্ধরায়ণঃ কেবলং দ্বিসংখ্যকং দৃশ্যতে। নাটকস্য প্রারম্ভে অন্তিমে চ। যৌগন্ধরায়ণঃ হি নাটকে নায়িকানায়কয়োঃ ভাগ্যনির্নায়কঃ। কিন্তু তস্য হি পরিকল্পনানুসারেণ নাটকস্য সূত্রাপাতং পরিণতিঃ চ। তস্য হি অঙ্গুলিলেহনে সর্বাঃ পরিচালিতাঃ ভবন্তি। তেন যৎ কৃতং

तं सर्वं हि प्रभोः उदयणस्य श्रीवृद्धेः। स हि पुष्पकभद्रादिभिः पद्मावतोदयनयोः विवाहस्य भविष्यद्वानी कृतवान्। तेनहि लावानकग्रामे वासवदत्तादयनयोः वासस्य व्यवस्था कृता। तेन हि अग्निकाण्डेन उदयणां वासवता अपसृता, पद्मावत्याः विवाहस्य पश्चात्पटं निर्मितम्। पद्मावत्याः समीपे वासवदत्ता न्यासीकृता। एतद् सर्वं कृत्वापि योगन्करायणस्य मनसि आशङ्का जायते कारणं तेन अञ्जातसारेण सर्वं कृतम्, यद्यपि वा तं सर्वं मङ्गलं भवन्। ततः तेनोक्तम्-

'सिद्धेहपि नाम मम कर्मणि पार्थिवोहसो। किं वक्ष्यतीति हृदयं परिशंकितं मे ॥

अन्तिमे पुनः श्वेच्छाचार्यर्थां उदयणस्य समीपे ऋमा प्रार्थना कृता तेन। उदयणः अपि योगन्करायणस्य कूटनीतेः प्रशंसा कृत्वा अबद-  
मिथ्यान्मादेश्च युद्धैश्च शस्त्रदुष्टैश्च मन्त्रितैः।  
भवद्यज्ञैः खलु वयं मञ्जमानाः समुदताः।।

### ७. नाट्यकाररूपेण महाकवेः भासस्य वैशिष्ट्यं रचनाशैली वा आलोच्यताम्।

उः महाकविः भासः आसीत् संस्कृतनाट्यसाहित्यकाशस्य उज्ज्वलः ज्योतिष्कः। संस्कृतनाट्यकारेषु भास हि सर्वाधिकानि नाटकानि विरचितानि। न केवलं संख्याविचारेण अपि तु गुणगतोऽकर्षेण वैचित्र्येण च नाटकानि महत्त्वपूर्णानि।

नाट्यशास्त्रस्य विधानानुसारेण स यद्यपि रामायणमहाभारतादिप्रसिद्धलोकवृत्तान्तानां नाट्यवस्तुनः आहरणं कृतं तथापि विषयवस्तुपरिवेशने तथा काहिनीग्रन्थनायां तस्य असामान्या मौलिकता दृश्यते। भाषाः संलापाः च बाह्यवर्जिताः। अवाहुरघटनानामाधिक्येन नाट्यकारस्य शिल्पनैपुण्येन च चरित्रानि वास्तवसम्मतानि जीवन्तानि च। तस्य नाटकानि रङ्गमञ्चेऽपि साफल्यार्जितानि।

भासविरचितेषु नाटकेषु महाभारतावलम्बानि पञ्चनाटकानि यथा-दूतवाक्यम्, दूतघटोऽकचम्, मध्यमव्यायोगम्, कर्णभारम्, उरुभङ्गम्। इमानि एकाङ्कविशिष्टानि। एषु मध्यमव्यायोगम् व्यायोगश्रेणीभूक्तम्। पञ्चरात्रं च समवाकारश्रेणीभूक्तम्। भाषाणुसारेण मञ्चापयोगीनः एकाङ्कनाटकं संस्कृतसाहित्ये विरलम्। तेन पुनः त्रिचतुरपञ्चाङ्कविशिष्टानि नाटकानि, अपि विरचितानि।

भासस्य चरित्रचित्रणतत्त्वस्वभाविकम्। तस्य त्रयोदशनाटकेषु प्रायः द्विशतचरित्रानि रूपयितानि। ततः बाणभट्टेनोक्तम् नाटकैर्बहुभूमिकैः। एषु चरित्रेषु किमपि चरित्रं अपरस्य अनुरूपं न भवति।

पुनः दृश्यते रामायणे विष्णोः अवतार रामचन्द्रः भासरचनायां महानुभवमानवचरित्ररूपेण प्रतिफलितः। महाभारतस्य खलनायकः दुर्योधनः भासस्य 'उरुभङ्गम्' नाटके गुणवान् नायकरूपेणावतीर्णः। 'कर्णभारम्' नाटके कविना कर्णचरित्रे महत्त्ववीजः दृष्टम्। 'स्वप्नवासवदत्तम्' नाटके उदयन-वासवदत्ता-पद्मावती एतेषां सर्वेषाम् आत्मत्यागं अलुर्ध्वन्दुं च विन्यासं कृत्वा चरित्रस्य औदार्यं महत्त्वं प्रतिष्ठितं कविना। पुनः विदूषकचरित्रं हास्यरसिकं कलहप्रियं तथा राजसखम्।

चरित्रचित्रणेन सह संलापरचनयामपि भासः सिद्धहस्तः। दीर्घसमासवद्वाक्यं परित्यज्य तेन सरलवाक्येन संलापं परिवेशितम्। ततः तस्य रचनाशैली प्रसादगुणमण्डितः। तस्य संलापेषु कुत्रापि वा पद्यस्य व्यवहारं दृश्यते यथा-

"पूर्वं स्वयाप्यभिमतं गतमेवमासीत् श्लाघ्यं गमिष्यामि पुनर्विजयेन भर्तुः।

कालक्रमेण जगतः परिवर्तमानाः चक्रारापङ्क्तिरिव गच्छति भास्यपत्ति"।।

सूचारुरूपेण पूर्ववर्तीघटनया सह सादृश्येन योगन्करायणस्य परिकल्पनायाः साफलेयुक्तितं चित्रितम्।

भासस्य प्रायेण सर्वेषु नाटकेषु एव अर्थवहं तां पर्यपूर्णं सुभाषितं दृश्यते।

বস্তুতঃ ভাসস্য নাটকং প্রাজ্ঞলং স্বাভাবিকম্। মধ্যে অপাণিনীশব্দানাং 'ধরন্তে', 'রক্ষান্তে' প্রয়োগেন মন্যতে ভাসময়ে সংস্কৃতভাষা কথ্যভাষাসীৎ।

ভাসস্য নাট্যশৈল্যাঃ অন্যতমং বৈশিষ্ট্যমাসীৎ প্রবাদপ্রবলমিব নীতিগর্ভবাক্যানাং প্রয়োগঃ-যথা- (১) দুঃখং নাসস্য রক্ষণম্ (২) চক্রারপংস্তিরিব গচ্ছতি ভাগ্যপংক্তিঃ (৩) স্ত্রীস্বভাবস্তুঃ কাতরঃ (৪) অনতিক্রমনীয়োঃ হি বিধিঃ ইতি। পরবর্তীনাট্যকারেভ্যঃ ভাসঃ কল্পনাবিলাসপ্রাচুর্যেন আসীৎ সংযতঃ। 'স্বপ্নবাসবদত্তম্' নাটকে দৃশ্যতে ভিন্নানাং চরিত্রানাং অশ্রুপতনস্য কারণং 'কাশপুষ্পপল্লবঃ'। অনেন কিয়ৎ কল্পনাকার্পন্যং নীরসতা চ জায়তে। সমালোচকদৃষ্ট্যা যৎসামান্যং ক্রটিবিচ্যুতিঃ স্থিতেহপি নাটকীয়গতিঃ, চরিত্রচিত্রণনৈপুণ্যং, মনস্তাত্ত্বিকবিশ্লেষণং, মানবিকোৎকর্ষং, রচনাসারল্যং ইত্যাদিভিঃ মহাকবিঃ ভাসঃ অদ্বিতীয়মর্ষাদাধিকারী ইতি